

ԼՄԲԱՏԱՎԱՆՔԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՇԱՐՔԻ ՄԱՔՐՈՒՄ, ԱՄՐԱԿԱՅՈՒՄ ՈՒ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏԻՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Է. դարում կառուցուած ու որմնակարներով զարդարուած Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցին (Նկար 1) գտնւում է Հայաստանի Հանրապետութեան Շիրակի մարզի Արթիկ քաղաքից մօտ մէկ կմ հարաւ-արեւմուտք, սարալանջի գոգաւորութեան վրայ: Արձանագրութիւնների մէջ կոչւում է Ս. Ստեփանոս կամ Սառնաղբիւրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի: Տեղի բնակիչները եկեղեցու վարդապետին, կարմրագոյն տուֆի երանգից ելնելով, այն քնքշօրէն անուանում են «Կարմիր վանք»: Յիշատակութիւն չի պահպանուել հիմնադրման կամ կառուցողի մասին: Լմբատավանքի ամենահին արձանագրութիւնը ԺԱ. դարի առաջին կէսին է վերագրւում: Դրանում նշւում է, որ ոմն Կարապետ իր միջոցներով ջուր է բերել վանք: Հաւանաբար, վանքը հէնց այդ ժամանակից էլ սկսում է կոչուել նաեւ Սառնաղբիւրի Ս. Ստեփանոս: Լմբատավանքը յետագայում Կամսարականներից անցել է Պահլավունիներին: Յետոյ այն նուաճել են սելջուկները: Իսկ 1191 թուականի մի որմնագրութիւնից իմանում ենք, որ Տէր Բարսեղը վերադարձրել է վանքին պատկանող ջուրը եւ նուիրել Յիցք գիւղը: Այնուհետեւ Շիրակ գաւառի հետ այս վանքը եւս անցնում է Զաքարեաններին: Մէկ այլ արձանագրութիւն յիշատակում է, որ Գրիգորը եւ իր եղբայր՝ Մովսէսը Ս. Ստեփանոսին են նուիրում Սառնաղբիւր գիւղը, որի դիմաց վանքի միաբանութիւնը խոստանամ է նրանց յիշատակին ամենամեայ պատարագ մատուցել:

1251 թուականին մի իշխան իր սեփական հնձանը վաճառում է վանքին: Այս արձանագրութիւնը վկայում է այն փաստը, որ Լմբատավանքն այդ ժամանակ հարուստ ու կանգուն էր: Եկեղեցու ճարտարապետական յօրինուածքը, զարդանախշերը, որմնակարները հիմք են տալիս վստահութեամբ ասել, որ Է. դարի՝ Շիրակի տէրերի՝ Կամսարականների ժամանակաշրջանի կառոյց է:

Նկար 1. Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս Գաթաղիկայ եկեղեցու տեսքը
հիւսիս-արեւմուտքից:

Եկեղեցին ամբողջութեամբ կառուցուած է մուգ մանուշա-
կագոյն սրբատաշ տուֆով, կրաշաղախով, տանիքը նախկինում
ծածկուած է եղել կղմինդրով, իսկ յետագայ վերանորոգումների
ժամանակ փոխարինուել է սալաքարերով: Եկեղեցին 1926ի երկ-
րաշարժից տուժել է իսկ 1988ի երկրաշարժը եղել է 7 բալանոց,
չէնքը քիչ է վնասուել, պատերին փոքր ճեղքեր ունի, գմբէթը
լաւ է պահպանուել: Ամենայն հաւանականութեամբ քսաներորդ
դարի վաթսուական թուականներին, եկեղեցու ներսում իրակա-
նացուել են որմնանկարների մասնակի վերականգնման աշխա-
տանքներ: Արթիկի մօտակայքի հին բնակատեղիներից մէկը սա-
րահարթի վրայ Լմբատավանքի արեւմտեան կողմում է: Հաւա-
նաբար դա Հայրենեաց թաղքն է, որ Գրիգոր արքեպիսկոպոս
Պահլաւունին ժ.Բ. դարի վերջերին նուիրել է Լմբատավանքին:
1953ին Յուշարձանների պահպանման ու վերականգնման վար-
չութիւնը վերականգնել է միայն գմբէթի մասամբ վթարուած
տանիքը, խաչաթեւերի աւերուած ծածկերը, քիւերը եւ թմբուկի
արեւմտեան ճակատի լուսամուտը (Նկար 2): Վերականգնման աշ-

խատանքների ընթացքում պարզուեղ է, որ յուշարձանը նորոգուել է նաեւ ԺԲ.-ԺԳ. դարերում: Վերականգնուել է նաեւ 1989ին: 2009-2010 թուականներին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի որոշման համաձայն, Լմբատավանքը վերածովուել է ու իր դռներն է բացել հաւատացեալների համար: Այսօր եկեղեցին ունի իր վանահայրը, որ կանոնաւոր պատարագներ է մատուցում հաւատացեալների համար:

Նկար 2. Քաաներորդ դարի յիսունական թուականների վերանորոգումները:

Կամաւոր սկզբունքով, տեղի բնակիչներն ու հաւատացեալները, ներսի մաքրման աշխատանքների ժամանակ, քանդել հեռացրել են է. դարի սոււաղի մնացորդները՝ դրանով խիստ վնասելով ներքին յարդարման բնօրինակ յօրինուածքը (Նկար 3): 2012 թուականին մեր կողմից Լմբատավանքի եկեղեցին այցելելու ու ներքին որմնանկարների պահպանման իրավիճակը փաստագրելուց յետոյ, որոշում կայացուեց դրանք մաքրել, ամրակայել ու վերականգնել անձնական միջոցներով: 2014 թուականին տեղացի բարերար Աղասի Աղաջանեանի հովանաւորութեան շնորհիւ, իրականացուել են տարիներ շարունակ մոմավառութեան պատճառով ներքին պատերի, սոււաղի վրայ հաւաքուած մրի, ծխի, պառաֆինի մաքրում, հեռացում, պատերի ամրակայում: Եկեղեցու ներսի պատերի որմնանկարների մասնակի վերականգնման ինչպէս նաեւ պատերի ու սոււաղի մաքրման աշխա-

տանքները կը շարունակուեն 2015 թուականին: Իրականացուած եւ իրականացուելիք բոլոր աշխատանքները ներկայացուել են 2014 թուականի ՀՀ Մշակոյթի նախարարութեան կողմից կան-
չուած գիտամեթոդական խորհրդում ու հաւանութեան արժանա-
ցել (Նկար 4):

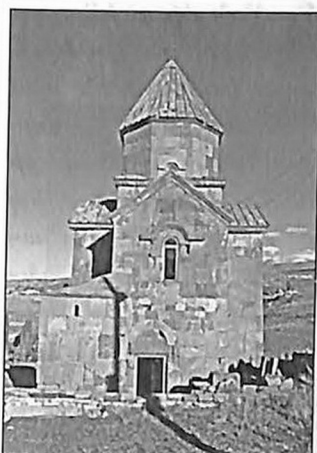

Նկար 3. Սուադի հեռացումը մաքրման
նպատակով:

Տաճարի շուրջ տարա-
ծուող վանապատկան
փոքրիկ գերեզմանոցի
բոլոր շիրմաքարերը
կարմրագոյն են, իրենց
դարաշրջանին համապա-
տասխան մշակուած ձե-
ւերով: Սարահարթի որոշ
գերեզմանների սարկո-
ֆաղները քարից են:
Շրջակայ տարածքում
պահպանուել են նախա-
քրիստոնէական հնու-
թիւներ:

Նկար 4. ՀՀ Մշակոյթի նախարարութեան գիտամեթոդական խորհրդի
նիստը:

Նկար 5. Եկեղեցու արեւմտեան ճակատը:

Նկար 6. Հիւսիսակողմ ուղղանկիւն խորանի փոխանցումը գմբէթարդի:

Նկար 7. Եկեղեցու արեւմտեան լուսամուտի արձանագրութիւնը:

Նկար 8. Յետագայում բացուած արեւմտեան ճակատի լուսամուտը դրսից:

Եկեղեցին միախորան, արտաքուստ խաչաթեւ, կենտրոնա-գմբէթ կառոյց է՝ գմբէթարդային ծածկերով: Գմբէթի թմբուկը ութակող է, սրածայր վեղարով: Մուտքը արեւմտեան կողմից է, առանցքից շեղուած դէպի արեւմուտք (Նկար 5): Եօթ երկար, նեղ, կամարակապ ու զարդապատ լուսամուտ ունի: Չորս լուսամուտ բացուած է գմբէթի թմբուկի մէջ, մէկական՝ միւս կողմերից: Հայկական ճարտարապետութեան միախորան յօրինուածքներում ուղղանկիւն խաչաթեւերը աւարտուում են գլանաձեւ թաղերով: Այս առումով Լմբատավանքը բացառութիւն է կազմում: Նրա հիւսիսային եւ հարաւային ուղղանկիւն խաչաթեւերը պսակուած են գմբէթարդներով (Նկար 6): Անցումը ուղղանկիւն հիմ-

քից գմբէթարդ իրականացուած է միմեանց յաջորդող եռաշար տրոմպներով որոնք կազմում են առաջին շարքը, ուղղանկիւն հիմքը դարձնելով քառանիստ: Երկրորդ շարքը կազմում են արդէն եռանիստ հիմքի անկիւններում տեղադրուած զոյգ տրոմպները, իսկ երրորդը՝ վերջիններէս կենտրոնում զետեղուած փոքր տրոմպը: Լմբատավանքի եկեղեցին ժամանակակից նմանատիպ կառույցների շարքում մեզ է հասել բաւական լաւ վիճակում: Դարերի ընթացքում իրականացուած բազմաթիւ վերանորոգութիւնների եւ յարակից կառույցների առկայութեամբ հանդերձ յուշարձանի ճարտարապետական նախնական յօրինուածքը անխաթար է մնացել: Արեւելք-արեւմուտք առանցքով, յետագայում կառուցուել են յաւելեալ սենեակներ: Վերջիններս յուշարձանի նախնական յօրինուածքի մէջ չեն մտել: Ուսումնասիրութիւններից պարզ է դառնում, որ վերականգնուել են նաեւ խաչաթեւ տանիքները ու գմբէթը: Վերջինիս վերականգնւցման մասին վկայում է արեւմտեան լուսամուտի վերին հատուածի ԺԳ. դարի արձանագրութիւնը՝ «շինեցաք գգմբէթ եկեղեցուս» (Նկար 7): Լմբատավանքի եկեղեցին ունի նաեւ մէկ այլ իւրայատկութիւն: Գլխաւոր խորանը ի սկզբանէ լուսամուտ չի ունեցել եւ դրսից քանդակուած է եղել հաւասարաթեւ խաչ (Նկար 8): Ըստ Վահագն Գրիգորեանի, այս հանգամանքը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին կառուցուել է 2. դարում:

Նկար 9. Որմնակարի արխիւային լուսանկարի:

Եկեղեցու ներսում պահպանուել է գլխաւոր խորանի եւ հիւսիսային ու հարաւային խորանների արեւելակողմ պատերին զետեղուած ու միանգամայն խաւարուած վճակում մեզ հասած, շինութեան կառուցման ժամանակակից, հրաշալի որմնանկարներ: Մեր կողմից կատարուած արխիւային ուսումնասիրութիւնները ոչ մի կարեւոր տեղեկութիւն չեն տուել որմնանկարների նախնական պահպանուածութեան կամ դրանց վերանորոգումների մա-

¹ Հայաստանի վաղ միջնադարեան կենտրոնագմբէթ փոքր յուշարձանները, Երեւան 1982:

սին: Գտել ենք միայն որմնանկարի արխիւային մէկ լուսանկար, թուագրուած 1910ին, Եօզէֆ Ստրժիկովսկու գրքում (նկար 9)²:

Նկար 10. Գլխաւոր խորանի որմնանկարի պատկերագրութիւնը մաքրելուց յետոյ:

Նկար 11. Ս. Գեորգ զօրավար պատկերագրութիւնը վաւերագրող որմնանկարը մաքրելուց առաջ:

Նկար 12. Ս. Սարգիս զօրավար պատկերագրութիւնը վաւերագրող որմնանկարը մաքրելուց առաջ:

² Strzygowski, J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918.

Գլխաւոր խորանի գմբէթաւդի կենտրոնում պատկերուած է գահակալ Քրիստոսը, շուրջը՝ երկնային ուժերի խորհրդապատկերներ, բոցի լեզուների Փօնի վրայ, (Նկար 10): Զախ եւ աջ պատերին պատկերուած են դէպի խորանի կենտրոնը շարժուող երկու սուրբ զօրավար ձիաւորներ՝ Ս. Գէորգ (Նկար 11) եւ Ս. Սարգիս (Նկար 12), երկուսն էլ ձեռքերին խաչավարդ ցուպով: Որմնանկարները հարթապատկերային են, տեղ-տեղ գրաֆիկական մօտեցումով, կատարուած են հիւթեղ, մեծ ներդաշնակութեամբ: Խորանի գմբէթաւդի կենտրոնական մասում գետեղուած Քրիստոսի գլուխը գրեթէ չի երեւում: Բաւական լաւ պահպանուել է գահին նստած մարմինը: Լմբատաւանքի որմնանկարների գլխաւոր խումբը որ գետեղուած է գլխաւոր խորանի գլանաձեւ պատին՝ յետագայում բացուած պատուհանի վերին շրջագծին յարակից գտնւում է նրանից 145սմ ներքեւ, այժմեայ վերականգնուած բեմի մակերեսից 457սմ բարձրութեան վրայ: Կիսաշրջանագծի հորիզոնական երկարութիւնը կազմում է 502սմ (Նկար 13):

Նկար 13. Գլխաւոր խորանի որմնակարը մաքրելուց առաջ:

Խորանի ուղղահայեաց, գլանաձեւ, ներքին պատը հպւում է գմբէթաւդի մէկ չորրորդ երկկոր մակերեսին պայտաձեւ անցումով, որի հետեւանքով, գահին նստած եւ շատ վատ պահպա-

նուած Գրիստոսի մարմնի մի հատուածը եւ գլուխը, սահուն անցումից զուրկ են, (Նկար 14): Այս հատուածում, պատին ծեփուած եւ որմնանկարի հիմք հանդիսացող սուաղի պահպանուած շերտը խորանի ամբողջ տրամաչափով քիչ ներս է մնում: Գմբէթարդների նմանատիպ պայտածեւ փոխանցումները շատ բնորոշ են Զ.-ի. դարերի հայկական եկեղեցիներում: Գլխաւոր խորանի որմնանկարում յատկապէս լաւ են պահպանուած քառակերպերի պատկերները (Նկար 15): Նրանց չորս ճերմակ թեւերը ծածկուած են բաց աչքերով, իսկ մարդկային դէմքերն օժտուած են խոր արտայայտչականութեամբ:

Նկար 14. Գլխաւոր խորանի ուղղահայեաց՝ գլանաձեւ եւ գմբէթարդային՝ պայտածեւ երկրաչափական ծաւալների սնամէջ հատուածը մաքրելուց առաջ:

Նկար 15. Քառակերպը պատկերագրող որմնանկարի մանրամասն մաքրելուց առաջ:

Որմնանկարների հատուածները պահպանուել են բաւական վատթար վիճակում: Դրանք գտնւում են գլխաւոր խորանի գմբէթարդի ստորին հատուածում եւ հիւսիսային ու հարաւային գմբէթարդների վերին հատուածներում: Որմնանկարները իրականացուել են պատին ամրացուած սուաղի շերտի վրայ: Որմնանկարի հատուածները ծածկուած են կեղտի, փոշու եւ հիմնականում մոմի մրով, որի պատճառով պատկերագրային տեսարանները աղօտ են (Նկար 16): Գունաշերտի որոշ հատուածներ պոկուել ու թափուել են տեղի տալով պատի սուաղի հիմքի առաջ գալուն: Սուաղի պահպանուած հատուածների եզրերը վաթսուականներին ամրացուել են շաղախով: Սուաղի շերտը տեղ տեղ ուռչել ու պոկուել է քարի երեսպատի հիմքից: Որմնանկարներից զեղծ պահպանուած սուաղի շերտն ամբողջովին սեւացած է (Նկար 17):

Նոյն վիճակում են նաեւ առանց սուադի մնացած պատի տուֆէ քարերի մեծամասնութիւնը: Ներքին պատերի վրայ տեղում մեր կողմից կատարած ուսումնասիրութիւնները, ի յայտ են բերել 2010ական թուականներին կատարուած վայրագ վերանորոգութեան հետքեր, որոնք պարզ նկատուում են հիւսիսային եւ հարաւային գմբէթարդների վրայ: Մաքրման նպատակով, ասեղներով ծածկուած, այդ նպատակով յատուկ պատրաստուած մուրճերի օգնութեամբ, պատերի վրայից քանդուել հեռացուել է պատմական սուադը: Այս հատուածներում տուֆէ պատերը ճերմակ են, առանց սուադի (Նկար 18): Քանզի սուադի բեկորները քանդելուց յետոյ թափել են, դժուար է ասել, եթէ դրանց վրայ գոյութիւն են ունեցել է. դարի որմնանկարի հատուածներ:

Նկար 16. Որմնանկարի տեսքը նախքան մաքրումը:

Նկար 17. Գունային յարդարանքից գերծ պատերի սեւացած հատուածը մաքրելուց առաջ:

Նկար 18. Պատմական սուադի քանդման հետեւանմով առաջացած պատի սպիտակ հատուածները:

Հայկական որմնանկարչութեան վերաբերեալ մեզանում մինչ օրս կատարուած ուսումնասիրութիւնները սակաւ են ու թերի: Գրականութեան մէջ չենք գտել Լմբատավանքի որմնանկարների մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ եւ այս յանգամանքից ելնելով, կարեւոր համարելով Լիդիայ Ալեքսանդրովնայ Դուռնովոյի աշխատութիւնը հայկական որմնանկարների մասին, նպատակաշարժար ենք գտել մէջբերել իր ուսումնասիրութիւնը Լմբատավանքի որմնանկարի պատկերագրութեան մասին:

“Особенно выразительна роспись начала 7-го века в Лмбате, где сохранилась в основном нижняя часть композиции: полу-кружие радужной мандорлы, внутри которой видна часть трона и подножье, украшенное самоцветами и жемчугом, а также одно колено ноги Христа. Мандорла флангируется двумя тетраморфами. И четыре белых крыла усеяны глазами, а рядом с ногами тетраморфов помещены небесныя силы-“троны”-огненные колеса. С обеих старон этой сцены, у самого края абсиды в Лмбате изображены два зеленых шестикрыла, над ними на капителях, выходящих углом на восточную стену, – типичный для 7-го века орнамент из лотосовидных пальминок. Безусловно, это сохранившаяся часть композиции “Христос в славе”, вся она расположена на фоне языков пламени, как это описано в видении порока Иезикииля. Исключительная выразительность лиц обоих тетраморфов, роднящая их с архангелами одновременно византиской мозаики в Никее, звучное сочетание в основном трех чистых тонов (различных оттенков красного, ярко-зеленого и белого), уверенный, свободный от трафарета живописный прием исполнения ставят этот памятник в первые ряды произведений раннехристианской стенной живописи.

На восточной стене храма в Лмбате рядом с апсидой находится значительно хуже сохранившиеся всадник: с севера на белом коне, вероятно, св. Саркис, с юга-св. Георгий на вороном коне. Поворот торса и лиц воинов, короткие копья-жезлы с крестом на конце в их руках, развевающиеся за спиной плащи, поворот голов коней, отсутствие изображения злых сил под их ногами, пышные хвосты, высокий подъем шеи и торжественно-тяжелая поступь этих всадников с циклом так же святых-воинов в росписях копского монастыря Баут в Египте. Ниже конхи, по всей вероятности, были расположены двенадцать апостолов и Богоматерь, что установило бы наличие композиции “Вознесения” ико-

нографически объединяющей иллюстрирование исторического по Евангелию изложенного события с библейским видением Иезекииля».³

Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս նախավկայ եկեղեցու որմնանկարների մաքրման, ամրակայման ու պահպանողական վերականգնման աշխատանքները սկսելուց առաջ, 2012 թվականին, եկեղեցու հարաւային խորանից վերցուել է սուադի եւ գունային պիգմենտների փոքր նմուշներ, որոնք ուղարկուել են Վիչենցիայի «Palladio» լաբորատոր անալիզների միջազգային մասնագիտացուաք գիտահետազոտական կենտրոն: Լաբորատոր փորձարկումների արդիւնքների եզրակացութիւնը հետեւեալն է:

Պետրոգրաֆիկ անալիզի վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս փաստել, որ մէկ հարիւրերորդամետր նմուշը, բաղկացած է կաւճի հիմքի վրայ ագուցուած կաւիճ (selenite) եւ անթափանց միւնեալի համախառնութիւց: Նիւթը ցածր ծակոտկենութիւն ունի եւ հաշուի առնելով նաեւ նրա լաւ ամրութիւնը, որ ուսումնասիրուել է խոշորացոյցի միջոցով, մեզ թոյլ է տալիս եզրակացնել փոքր նմուշի լաւ պահպանման վիճակը: Միկրոշերտագրական անալիզը ի յայտ է բերում այն փաստը, համաձայն որի, կրային շերտի վրայ գոյութիւն ունի կրէ եւս մէկ սեւ շերտ, որի հաստութիւնը 8-30µm: Այն պարունակում է սիլիկատներ եւ ածխային մասնիկներ (որոնք բնորոշ են սեւ մրին): Թէ հիմքի եւ թէ մակերեսային շերտերը պարունակում են կալցիումի օքսալատ: Ամենայն հաւանականութեամբ, օքսալատը առաջացել է օրգանական համաձուլուածքի ձեւափոխութիւնից, յաճախ սպիտակուցային բնոյթի, որ աւելացւում է կրէ չաղախին, բարելաւելով նրա մածուծիկութիւնը եւ նպաստելով չաղախի ջրակայունութեանը խոնաւ միջավայրերում: Մակերեսային սեւ շերտը, իրենից ներկայացնում է ժամանակի ընթացքում խիստ քայքայուած նկարչական շերտ կամ հերթական մաքրման աշխատանքների ընթացքում օգտագործուած քլորի լուծոյթի առկայութեան հետեւանք ինչպէս նաեւ, պաշտպանիչ շերտի նպատակով անորոշ նիւթի օգտագործում, որի վրայ պահպանուել են փոշու բազմաթիւ մասնիկներ», (Վիչենցա, Սեպտեմբերի 13, 2012, Palladio լաբորատորիայի վարիչ՝ Դոկտ. Էլենա Մօնի, Լաբորատորիայի պատասխանատու՝ Դոկտ. Պաոլոյ Կոռնալէ):

³ Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва 1979:

Որմնանկարների շարքը, որ գտնուում է մայր խորանի վերին մասում եւ գմբեթարդի մակերեսին, վատ է ընթերցւում: Փոշու խտացուած շերտը պատել է նկարազարդ ողջ մակերեսը մասնաւորապէս գմբեթարդի պայտաձեւ հատուածը:

Նկար 19. Քառակերպը պատկերագրող որմնանկարի քելերի հատուածը մաքրելուց յետոյ:

Որմնանկարի թեմատիկան ներշնչուած է Եզեկիէլ մարգարէի տեսիլքից համաձայն որի, Կոմպոզիցիայի կենտրոնական մասում Քրիստոսի պատկերն է դահին նստած, որի երկու կողմերին քառակերպի (տետրամորֆի) պատկերներն են, որոնց թեւերը զարդարուած են բազմաթիւ բաց աչքերով (Նկար 19), իսկ ստորին հատուածում՝ հրի մէջ անիւներ են զետեղուած (Նկար 20): Քառակերպի կենտրոնում թեւաւոր քերովբէի գլուխն է,

նրա աջ կողմում՝ առիւծի գլուխը, վերին մասում՝ արծուի գլուխը, իսկ ձախ կողմում ցլի գլուխը (Նկար 21):

Նկար 20. Հրէ անիւները պատկերագրող որմնանկարի հատուածը մաֆրելուց յետոյ:

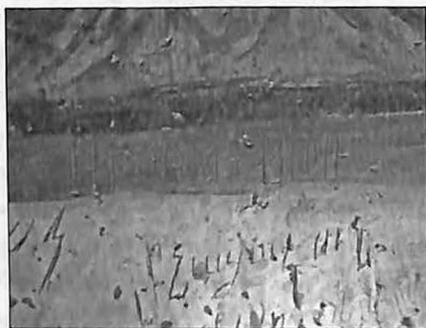

Նկար 21. Կենդանակերպ գլուխները պատկերող որմնանկարի մանրամասն աշխատանքի քաժանման գիծը:

Բոլոր այս պատկերները ներկայացնում են Եզեկիել մարգարէի տեսիլքի դասական արտայայտչակերպը: Հակուած ենք մտածել, որ եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանը, Ս. Ստեփանոս Նախավկային ձօնելու իրողութիւնը, եկեղեցու ներսի պատերի որմնանկարների թեմատիկան, Եզեկիել Մարգարէի հանդիսաւոր Աստուածայայտնութեան հայկական տարբերակի ընտրութիւնը, խիզախ զօրավար սուրբեր՝ Ս. Գեւորգի ու Ս. Սարգսի ձիաւոր կերպարները, նկարչական ձեւակերտումն ու գեղագիտական ճաշակը, գեղարուեստական նրբներանգները, գունային համադրութիւնները, որմնանկարի կատարման տեխնիկան եւ որ ամէնից կարեւորն է ներքին ու արտաքին ճարտարապետաշինարարական հնարքների ընտրութիւնները, պատահական լինել չէին կարող: Եկեղեցին ձօնուած է Ս. Ստեփանոս Նախավկային, որը Քրիստոսի սիրոյ վարդապետութեան համար նահատակուած առաջին մարտիրոսն էր: Ըստ Ս. Գրիգոր Տաթեւացու՝ նա գնում է Պետրոս եւ Յովհաննէս Առաքեալների մօտ մկրտուելու: Մկրտութեան պահին ջրի վրայ երեւում է լուսապսակ: Այդ զարմանահրաշ դէպքից յետոյ նրան անուանում են «Ստեփանոս», որ նշանակում է պսակաւոր: Ս. Ստեփանոսն Աստծուց տրուած շնորհներով եւ զօրութեամբ զանազան հրաշքներ է գործել: Միւս կերպարը՝ Ս. Գեւորգ զօրավարը, պատմական տեղեկութիւնների համաձայն, Կապադովկացի բարեպաշտ քրիստոնեայ ընտանիքի

տուլթեան բնական զարգացումն ու կատարելագործումը ընդհատուում են մինչեւ Ժ. դարի նոր վերելքը: Հէնց այս իմաստով, Լմբատավանքի որմնանկարները բացառիկ նշանակութիւն են ստանում քանզի բացակայում են այս շրջանին վերագրուող եւ բարուոք պահպանուած այլ բաղդատական օրինակներ:

Իմի բերելով վերը ասուածը, կարող ենք եզրակացնել հետեւեալը: Լմբատավանք եկեղեցական կառոյցը Քրիստոսի առաջին Նախավկայ մարտիրոս սրբին ձօնելու ընտրութիւնը, որմնանկարի գլխաւոր թեման՝ Եզեկիել Մարգարէի Քրիստոսի հանդիսաւոր Աստուածայայտնութիւնը որպէս Տիրոջ փառքի ամենահին տեսիլքը, քաջարի զօրավարներ ու քրիստոնէութեան նահատակներ՝ Ս. Գեւորգի ու Ս. Սարգսի պատկերագրութիւնների առկայութիւնը վկայում են հայոց եկեղեցուն՝ Է. դարում հայրապետի, ճարտարապետ շինարարի, քանդակագործ վարպետի, քարտաշ ստեղծագործողի ու արուեստագէտ որմնանկարչի ճշգրիտ այն միասնական ու համագործակցական մտայնութիւնը, համաձայն որի, առաջնայինը՝ քրիստոնէութեան ամենահին, անաղարտ, համընդհանուր ու աշխարհասփիւռ նախագաղափարների փառաբանումն էր:

Նկար 22. Որմնանկարի վրայ վանդալների թողած գրագրութիւնները:

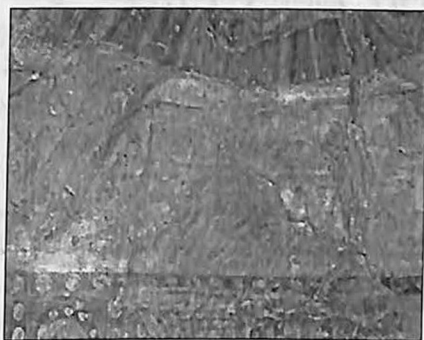
Նկար 23. Գլխաւոր խորանի հարաւակողմ խոյակը պատկերագրող որմնանկարը մաքրելուց յետոյ:

Երկու ձիաւոր սրբերի որմնանկարները՝ գլխաւոր խորանի հիւսիսային կողմում՝ Ս. Գեւորգը սեւ ձիու վրայ եւ Ս. Սարգիսը կարմիր ձիու վրայ գլխաւոր խորանի հարաւակողմում, պահպանուել են շատ վատ վիճակում: Որմնանկարի մակերեսը ամբողջովին ծածկուած է փոշու հաստ շերտով, որը թանձրացել է հաւատացեալների կողմից անընհատ վառուող մոմերի ծխից առաջացած մրից: Բոլոր պատկերները շատ վատ են ընթերցուում:

Վերջիններիս ստորին հատուածի տուֆէ պատի վրայ ներկայ է մոմի մածուկի սեւացած հաստ ու կոշտ շերտ:

Նկար 24. Կարմիր ներկով արուած նշանները քարերի շովերի վրայ:

Նկար 25. Նախփինում արուած վերանորոգումներ:

Նկար 26. Սուադի անցկացման մանրամասն:

Նկար 27. Թանգր վրձնահարուած-նորով իրականացուած հատուածը:

Բազմաթիւ են նաեւ պատերի ու սուադի վրայ տարբեր ժամանակներում թողնուած անյարիր գրութիւնները, որոնք խաթարում են որմնանկարների յստակ ընթերցումը (Նկար 22): Սուադի շերտի հաստութիւնը մօտ հինգ միլիմետր է, այն բաղկացած է կաւէ կապակցող շաղախից, գիպսի բիւրեղահիդրատից (սէլենիտ) եւ պղտոր միներալներից: Սուադի շերտը իրականացուած է մեծ խնամքով ու լաւ հարթ է: Որմնանկարի վրայ նկատուում են կցոններ ու յաւելումներ: Ամենայն հաւանականութեամբ սրանք տարբեր օրերում իրականացուած աշխատանքի արդիւնք են (օրինակի համար գլխաւոր խորանի հարաւակողմ խոյակի վրայ, Նկար 23): Որոշ հատուածներում սուադի շերտը պոկուել է քարի պատից ուստի անհրաժեշտ է իրականացնել ներարկումներ դրանք ամրացնելու համար: Պատերի որոշ հատուած-

ներում, եւ դրանք սակաւ չեն, սուաղը չի պահպանուել (մասնաորակէս գըմբէթարդի վերին հատուածում), այստեղ, տուֆի քարերի խընամքով իրականացուած շարուածքը լաւ տեսանելի է: Կարեւոր ենք համարում նշել, որ այս հատուածներում քարերի շովերի սուաղի վրայ լաւ պահպանուել են կարմիր ներկով արուած նշաններ (Նկար 24): Խորանի գմբէթարդի հիւսիսակողմ որոշ հատուածներում երեւում են սպիտակ աղային նստուածքներ: Վերջիններս գոյացել են անձրեւաջրերի ներխուժման հետեւանքով երբ տանիքը դեռ նորոգուած չէր: Գմբէթարդի վերին հատուածների որոշ հատուածներ ամբողջովին սեւացած են մոմերի այրուելու հետեւանքով առաջացած մրից: Սուաղի որոշ պարպ հատուածներ ժամանակին վերանորոգուել են դրանք լցնելով բաց գոյնի սուաղով: Այս հատուածներում աւելացուել է նոր գունաշերտ որմնանկարի կեղտոտ հատուածների ընդօրինակումով (Նկար 25): Որոշ հատուածներում բացակայում են պիգմենտները եւ պահպանուել է միայն սուաղը յատկապէս գմբէթարդի հարաւային մասում եւ նրա կենտրոնական հատուածում, ուր գտնւում է Քրիստոսի գլուխը, որի դէմքը չի երեւում:

Ինչ վերաբերում է որմնանկարի կատարման վարպետութեան, օգտագործուած պիգմենտների եւ գեղարուեստական արտայայտչական հնարքների կիրառմանը, ապա հարկ ենք համարում ընդգծել, որ գլխաւոր խորանի որմնանկարի պատկերագրութիւնը իրականացուել է երեք «հարթակ»ի սկզբունքով (դա քսուած սուաղի այն քանակութիւնն է, որը հնարաւոր է իրականացնել տախտակամածի մէկ՝ անշարժ դիրքի վրայ կանգնած): Սուաղի վերջին շերտը, որը պարզ երեւում է, քսուել է քառակերպի արծուի գլխի հատուածում մինչեւ որմնանկարի եզրի կարմիր գիծը: Երկրորդ շերտը սկիզբ է առնում խոյակների վերին մասից իսկ նրանից վերեւ՝ սուաղը հաւանականօրէն իրականացուել է մէկ ընդհանուր հատուածով (Նկար 26): Որմնանկարի սուաղման այս ընթացքը բացատրում է նաեւ ներքին երկու շերտերի համեմատաբար լաւ պահպանուածութիւնը վերեւի սուաղի շերտի նկատմամբ: Ի դէպ, որմնանկարի որակեալ իրականացումը, պահանջում է ներկի շերտի (հողային հիմքի ներկեր) հարիւր տոկոսանոց ներծծում խոնաւ սուաղի վրայ եւ սուաղի հետ չորացում մինչեւ որ ջրի յաւելեալ մասը գոլորշիանում է եկեղեցու ներսում: Շագանակագոյն պիգմենտի լաբորատոր հետազօտութիւնը վկայում է այն փաստը, որ այս պիգմենտը գտնուել է օքսալատ (օրգանական կազմ ունեցող տարրեր որպիսիք՝ կազէինայ, ձու եւ այլն որոնք ժամանակի ընթացքում

քայքայւում են) պարունակող կալցիումի կարբոնատի հիմքի վրայ: Լաբորատոր ուսումնասիրութիւնները վաւերագրել են նաեւ, որ որմնանկարի վրայ գոյութիւն ունեն ներկի երկու շերտ: Ներկը սուադին է քսուել շատ ջրիկ ու շատ արագ, տարբեր թափանցիկ շերտերով այնպէս, որ ջրաներկի տպաւորութիւն է ստացուել: Հնարաւոր է, որ գմբէթարդի վերին հատուածի սուադը գրեթէ չորացած է եղել, երբ որմնանկարիչը սկսել է այն նկարել եւ գունային պիգմենտները չեն հասցրել լաւ ներծծուել խոնաւ սուադի մէջ չնայած բնական մասնիկների առկայութեանը: Այդ պատճառով, որմնանկարը այսօր պակաս մասեր ունի եւ ցաւօք այս իրավիճակը վերագրւում է նաեւ Քրիստոսի դէմքի հատուածին: Որմնանկարի առաւել արտայայտիչ հատուածները, որպիսիք են՝ քառակերպի աչքերը եւ հրեշտակների թեւերի աչքերը, Քրիստոսի գահը զարդարող մարգարիտները, իրականացուել են թանձր վրցնահարուածների սկզբունքով, հաստ ներկաշերտով եւ մեծ վարպետութեամբ, որը լաւ ընթերցւում է եկեղեցու յատակից նայելով (նկար 27):

Նկար 28. Նախկինում իրականացուած վերանորոգումները:

Նկար 29. Նախկինում մատիտով արուած վերանորոգուման հատուածը Ս. Սարգսի պատկերի վրայ:

Որմնանկարները վերանորոգուել են նախկինում, հաւանաբար՝ 1975ին եւ աւելի վաղ: Նկարչական մակերեսը մասամբ

մաքրուել է եւ իրականացուել են սուլաղի բազմաթիւ լրացումներ մանաւանդ Քրիստոսի մարմնի հատուածում (Նկար 28): Նոր սուլաղուած հատուածների հարթութիւնը անկանոն է ու անորակ, ալիքաձեւ, կարծես օգտագործած լինեն նեղ ծեփիչ մալայի փոխարէն: Վերանորոգուած սուլաղի եզրամասերը կանոնաւոր չեն արուած սակայն, հիմքը որակեալ է: Կիրաւազային շաղախի բաղադրութիւնը շատ ամուր է: Նկարչական հատուածների վերականգնումը արուած է շատ մուգ տօներով հաւանաբար այն պատճառով, որ որմնանկարը նախքան վերականգնելը, լաւ մաքրուած չի եղել: Համեմատաբար մեծ մակերեսները իրականացուել են խառը եղանակով (մատիտ, հող եւ այլն) գծային կամ շղարշի ձեւով (Նկար 29): Սուլաղի եզրամասերը ամրացուել են գրեթէ ամէնուր, սուլաղի նոյն շաղախով, բացառութեամբ գմբէթարդի վերին մասը, ուր առկայ են սուլաղի փոքր հատուածներ (գուցէ, ժամանակին, հնարաւոր չի եղել բարձրանալ մինչեւ վեր): Եզրամասերի սուլաղը ներկուել է մուգ գոյնով արտայայտիչ չլինելու համար: Այս կերպ նրա գոյնը համեմատուել է տուֆի սեւացած քարերին: Այդ իսկ պատճառով, նախնական ուսումնասիրութեան ժամանակ, կարծել ենք, որ եզրամասերը ամրացուել են ցեմենտէ շաղախով: Սուլաղի մէկ այլ նորոգութեան հետեւանքով, (գուցէ 15 տարի առաջ), օգտագործուել է միայն կիր առանց կապակցող սոսնձանիւթի, որը որմնանկարը մաքրելու ժամանակ գրեթէ ամբողջովին լուացուել է (Նկար 30):

Նկար 30. Նախֆինում միայն կրով՝ առանց կապակցող նւթի, արուած վերանորոգումները:

Լմբատավանքի որմնանկարների մաքրման, ամրացման ու մասնակի վերականգնման, ինչպէս նաեւ սուլաղի պահպանուած հատուածների եզրերի մաքրման ու ամրացման, յատուկ շաղախի ներարկման ու կոնսերվատիւ վերանորոգման աշխատանքները իրականացուել են տեղում կատարուած հետազօտութիւնների արդիւնքից եւ միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը վաւերագրելուց յետոյ: Բոլոր փուլերի անհրաժեշտ միջամտութիւնների նախագիծ առաջարկները ներկայացուել ու հաստատուել են ՀՀ Մշակոյթի նախարարութեան գիտամեթոդական խորհրդում, որից յետոյ 2013 թուականին իրականացուել են հետեւեալ աշխատանքները.

- որմնանկարի նկարագարդ ամբողջ մակերեսի մաքրում թորած ջրի ու բազիկայի թելթել լուծոյթով,
- գմբէթարդի մրից կեղտոտուած տուֆի պատի մակերեսի լուացման հետեւանքով որմնանկարի վրայ ծորացող ջրային հոսքերից պաշտպանելու նպատակով, որմնանկարի նկարչական թաղանթի ամրացում ու ամրապնդում Polaroid B72 եւ ացետոնի թոյլ լուծոյթով,
- ներարկման միջոցով պոկուած սուլաղի պատին ամրացում PLM della CTS di Altavilla Vicentina միներալային խառնուրդի շաղախով,
- որմնանկարի սուլաղի եզրերի ամրացում եւ մուգ գոյնի ներկի մաքրում, սուլաղի եզրերի հատուածներում միայն կրով՝ առանց սոսնձամասի սուլաղի մաքրում, հեռացում: Սուլաղի նոր եզրերը իրականացուել են մանրահատիկ աւազի ու կրի շաղախի մածուկով, լաւ հարթ ու բարակ,
- տուֆէ որմնաքարերի ու շարուածքի շովերի առանց շաղախի հատուածների մաքրում փոփոխական արագութեան էլեկտրական շարժիչին ամրացուած նայլոնի յատուկ խոնկետրական շարժիչին ամրացուած նայլոնի յատուկ խոնկետով (ցածր արագութեամբ) եւ ջրով: Նախնական զանակով (ցածր արագութեամբ) եւ ջրով: Նախնական զանակով այն հատուածներում, ուր, պատի մակերեսը շատ կեղտոտ էր ու ծածկուած էր պարաֆինի հաստ շերտով,
- նկարագարդ բոլոր հարթութիւնների Polaroid B72 ռեզինէ քսուկից մաքրում ացետոնի լուծոյթով ներծծուած բամբակէ թրջոցներով,
- ընտրուած հատուածի վերականգնում այդ թւում՝ նախքին սուլաղի, ներկի շերտի ու նկարչական վերակառուցման հատուածների հետազօտում ու նորովի վերականգնում:

Ընտրուած հատուածի ցուցադրական վերականգնումը իրականացուել է այն նպատակով, որպէսզի ուսումնասիրուեն ու քննարկուեն 1975 (?) թուականին արուած վերականգնման ընթացքում տեղի ունեցած բացթողումները: Փոքր հատուածների

քիչ դէպի դուրս արուած սուաղները թողնուել են անփոփոխ: Դրանք զգուշութեամբ հարթեցուել են ապակեթղթով: Այդ եղանակով հեռացուել է նաեւ դրանց վրայ արուած նոր ներկի մուգ շերտը: Շատ մանրահատիկ սուաղով լըրացուել են ծեփի անցքերը ու քսուել է հողի հիմք ունեցող նոր ներկի բարակ շերտ՝ ամբողջացնելով նրկարչական բնօրինակ յօրինուածքը (Նկար 31): Որմնանկարների նրկարչական մակերեսի վրայ իրականացուած միջամրտութիւնները մանրամասն նկարագրելու նպատակով, իրականացուել է գլխաւոր խորանի կոնաձեւ հարթութեան փռուածք, որը, պայմանականօրէն բաժանուել է հինգ ուղղանիւն հատուածների իւրաքանչիւրը՝ 1x1,5 մետր չափի (Նկար 32): Նոյն սկզբունքով առանձնացուել է զմբէթարդի հատուածը՝ դահին նստած քրիստոսի պատկերով, ինչպէս նաեւ հիւսիսակողմ խորանի Ս. Գեւորգի պատկերի հատուածը:

Նկար 31. Կոնսերվատիւ վերականգնման մանրամասն Ս. Գեորգ զօրավար պատկերագրութիւնը վաւերագրող որմնանկարի վրայ:

Նկար 32. Գլխաւոր խորանի որմնանկարի փռուածքը:

է. մետաղական բրիչ, ապակէ թուղթ, ֆեն, ացետոնի բամբակեայ թրջոց, բրիչ, ացետոնէ բամբակեայ թրջոց: Երբ յաջողուեց վերացնել պարաֆինի հաստ շերտը եւ հասնել տուֆի քարի բնական մակերեսին, ի յայտ եկաւ հետաքրքիր մի իրողութիւն: Ժամանակի ընթացքում, խաչը «գեղեցկացնելու» նպատակով, նրա փորագրուած խորշերի մէջ, սուաղ են արել ու սուաղի վրայ, որմնանկարին յատուկ եղանակով, կանաչ՝ ծովագոյն ներկել (Նկար 34): Այս փաստագրումը վաւերագրելուց յետոյ, յաջողուեց այն պահպանել ու ի յայտ դարձնել: Որմնադիր խաչը մաքրուեց ճիշտ աջ՝ ուղղահայեաց կէսի չափով ի յայտ դարձնելով նրա նախնական ու մաքրումից յետոյ իրավիճակը (Նկար 35): Խաչի, ինչպէս նաեւ եկեղեցու ներսի պատերի ու զարդանախշերի ամբողջական մաքրումը սպասում է իր հերթին:

Նկար 35. Խաչի կէսը մաքրելուց յետոյ:

Նկար 36. Փորագրուած խաչի քարի մանրամասն:

Խաչի մաքրման աշխատանքների ընթացքում, կատարուել է նաեւ նրա յօրինուածքի, ձեւի, երկրաչափութեան ուսումնասիրութիւն: Հետաքրքիր է նկատել, որ որմնադիր խաչը փորագրուել է մի կտոր անկիւնային քարի վրայ, որի չափերն են 98x55սմ, խաչի հորիզոնական չառաւիղը՝ 59սմ: Քանզի, խաչի տրամագիծը աւելի մեծ է քան այն քարի բարձրութիւնը, որի վրայ փորագրուել է, եկանք այն եզրակացութեան, որ այս խաչակիր մեծածաւալ քարը է. դարից առաջ է իրականացուել եւ օգտագործուել է եկեղեցու կառուցման ժամանակ ագուցելով նրան պատի մէջ: Քարը վերեւից ու ներքեւց քիչ տաշուել է շարքի մէջ ճիշտ տեղադրելու նպատակով (Նկար 36): Միւս հետաքրքիր դիտարկումը այն է, որ քարտաշ վարպետը քարի վրայ

զարդօղակը կարգինահարելուց յետոյ, (օղակի բարձրութիւնը՝ 9սմ), սկսել է փորագրել մէկը միւսին յաջորդող եռանկիւնի յօրինուածքները եւ, երբ, զարդանախշերի շարանը ամփոփուել է ու օղակը փակուել, նկատել է չափի տարբերութիւն: Անհոգ մնալով ու վարպետութեամբ, օղակը «փակելու» համար օգտագործել է ուրիշ մի յօրինուածք, որը բանալու դեր է կատարում (Նկար 37):

Նկար 37. Խաչի փորագրուած օղակի բանալին:

2014 թուականին Լմբատավանքի եկեղեցում որմնանկարի մաքրման, ամրացման եւ կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքների ընթացքում, նպատակ ունէինք նաեւ մաքրել ու ամրակայել գլխաւոր խորանի որմնամոյթերի սուաղը յոյս ունենալով յայտնաբերել որմնանկարի մնացորդներ խոյակների հատուածներում: Կարեւոր է նշել այն փաստը, որ հիւսիսային կողմի խոյակների որմնանկարները գրեթէ չեն պահպանուել: Ի յայտ եկաւ միայն մի փոքր հատուած, որը դժբախտաբար ոչ մի հնարաւորութիւն չտուեց վերականգնել կամ պատկերացում կազմել նրա յօրինուածքի ու նկարչական արժէքի մասին: Հարաւային խոյակների մաքրման ընթացքում մենք ի յայտ բերեցինք չքնաղ նկարուածքով ու շատ լաւ պահպանուած, է. դարի խոյակների որմնանկարները: Չնայած այն հանգամանքի, որ այս հատուածը նախատեսուած աշխատանքներից դուրս էր, սակայն հասկանալով մեծ նշանակութիւնը ու արժէքը, դրանք խնամքով մաքրուեցին, ամրացուեցին ու ենթարկուեցին կոնսերվատիւ վերականգնման (Նկար 38, 39): Մեր կարծիքով, խոյակների նկարչական թեման վերագրւում է Ե.-ի. դարերում Հայաստանում տարածուած արմաւենու տերեւների օգտագործման աւանդոյթին: Նմանատիպ խոյակների գեղարուեստական մշակումներ քարի վրայ տաշուած ու փորագրուած հանդիպում ենք, Զուարթնոցում, Դուինում, Թանահատում: Սակայն մեզ յայտնի չեն տուեալ դարաշրջանում կատարւած ու մեզ հասած նման յօրինուածքի որմնանկարի այլ տարբերակներ: Այս իմաստով, Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցին եզակի երեւոյթ է նոյնպէս: Խոյակների նկարչական հմտութիւնը, գծերի վստահ ընթացքը, գունային երանգների ընտրութիւնը, ոճի յստակ արտայայտչականութիւնը, խորհրդանշանային արժէքը, անկասկած վերին դասի նկարչական դպրոցի ու վարպետութեան արդիւնք են:

Նկար 38. Հարաւային որմնասիւների խոյակները պատկերագրող որմնանկարները մաքրելուց առաջ:

Նկար 39. Հարաւային որմնասիւների խոյակները պատկերագրող որմնանկարները մաքրելուց յետոյ:

Հիմնական աշխատանքներից դուրս, Լմբատավանքի եկեղեցու հոգեւոր հովիւ Տէր Լեւոն քահանայ Յովհաննիսեանի խընդրանքով, իրականացուել է գլխաւոր խորանի որմնանկարի տակ գտնուող սպիտակ սուաղի մի հատուածի խազագրերի, խազանկարների, փորագրութիւնների փորձնական մաքրում ու վերականգնում: Տարիների ընթացքում, երբ եկեղեցին գործող չի ե-

դել եւ դուռ լուսամուտից զուրկ էր, տխուր աւանդութեան համաձայն, այցելուները եկեղեցու պատերի սուաղները վրայ արձանադրութիւններ, անուաններ, արտայայտութիւններ ու նկարներ են խազադրել (նկար 41):

Նկար 40. Նոյն ժամանակաշրջանին վերագրուող նմանատիպ որմնադիր խոյակները Զուարթնոցում, Դուինում, Թանախտում:

Որմնանկարներն ու պատերը մաքրելուց ու վերականգնելուց յետոյ, անհրաժեշտութիւն առաջացաւ դրանք եւս մաքրել ու հնարաւորին ջնջել: Վանդակների թողած հետքերը մաքրելու համար, կատարուեցին հետեւեալ միջամտութիւնները փորձական մի հատուածի վրայ, որը գտնուում է գլխաւոր խորանի ճախ գոգաւորութեան վրայ: Սուաղի մակերեսը մաքրուեց չոր, ճախ գոգաւորութեան վրայ: Սուաղի մակերեսին քսուեց Paraloid B72 փափուկ վրձնով, որից յետոյ, մակերեսին քսուեց լանցետով զգուշուպաշտպանիչ շերտ: Այն չորանալուց յետոյ, լանցետով զգուշուպաշտպանիչ շերտ տիպի խազերի միջին հատուածները թեամբ մաքրուեցին բոլոր տիպի խազերի միջին հատուածները սեւ մուրը դուրս բերելու նպատակով: Այնուհետեւ, սպունգով

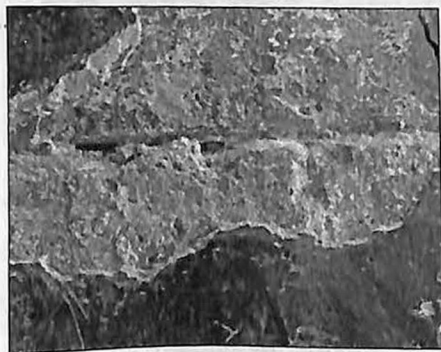
խոնաւացուեց մակերեսը եւ խորը խազերի վրայ քսուեց խոշորահատիկ աւազային-կրային սոււաղի մածուկ, որը չորանալուց յետոյ մաքրուեց մանրահատիկ ապակեթղթով: Որից յետոյ, բարակ խազէերի մէջ քսուեց մանրահատիկ աւազային-կրային մածուկ, որը չորանալուց յետոյ մաքրուեց մանրահատիկ ապակեթղթով: Աշխատանքի վերջում, նոր ու հին սպիտակ սոււաղնէրը քողարկելու համար, օգտագործուեցին գունային շղարշի տարբեր շերտեր, որոնք անցկացուեցին վրձնով, նոր հատուածների վրայ (Յկ 42): Արդիւնքը գոհացուցիչ կարելի է համարել եւ շարունակել սպիտակ սոււաղի ամբողջ մակերեսի վրայ:

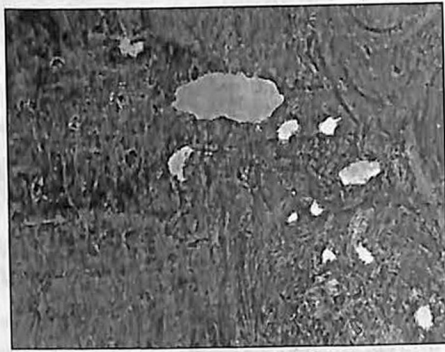
Նկար 41. Եկեղեցու խորանի սոււաղի վրայի խազագրերը վերանորոգումից առաջ:

Նկար 42. Եկեղեցու խորանի սոււաղի վրայի խազագրերը վերանորոգումից յետոյ:

Նկար 43. Նախֆինում կատարուած սոււաղի անորակ վերանորոգումները և Սարգսի որմնակարի վրայ:

Նկար 44. Սոււաղի նոր հատուածների կոնսերվատիւ վերականգնումը:

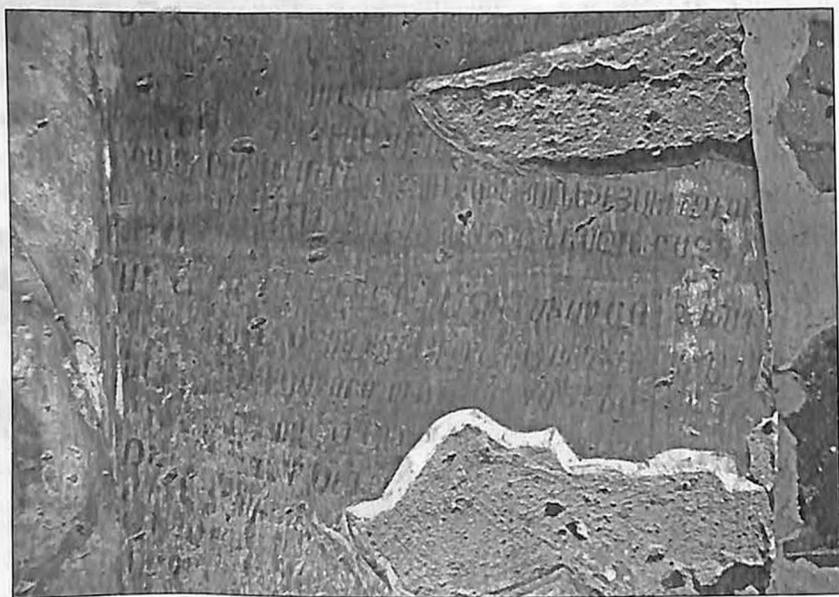
Նկար 45. Ս. Գեորգ գորաավարը պատկերող որմնանկարի կոնսերվատիւ վերականգնման մանրամասն:

Նկար 46. Խաչափայտի խաչի կոնսերվատիւ վերականգնման մանրամասն

Նախատեսուած աշխատանքների այս փուլի մաս էր կազմում նաեւ Ս. Գեորգը պատկերող որմնանկարի կոնսերվատիւ վերականգնման միջամտութիւնը այնպէս, ինչպէս ներկայացուած է եղել 2013ի դեկտեմբեր ամսուայ Լմբատավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եկեղեցու որմնանկարների եւ պատերի մաքրման, ամրացման ու կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքների առաջին փուլի հաշուետուութիւն եւ երկրորդ փուլի նախագիծ-առաջարկում: Աշխատանքները սկսուեցին մեխանիկական եղա-
նակով (բրիչ, փոքր մուրճ, լանցետ) որմնանկարի մակերեսին առկայ եւ խորհրդային ժամանակաշրջանում սուղղի փոքր հատուածների քանդում հեռացումով, որոնք ընդհանուր մակերեսի հետ նոյն հարթութեան մէջ չէին (Նկար 43): Սուղղի համեմատաբար մեծ մակերեսի հեռացումը բացայայտեց նախապատրաստական շերտի ու պրիմերի բարակ վրձնահատուածի առկայութիւնը, որը աւելի ամուր է դարձրել քարի ու սուղղի կապակցութիւնը: Լրացուցիչ լաբորատոր անալիզները հնարաւոր կը դարձնեն պարզել, եթէ այս միջամտութիւնը վաթսուեակաան թուականներին է իրականացուել, թէ՞ արուել է որմնանկարի իրականացման ժամանակ:

Սուադի նոր հատուածները քսուել աւագի ու կրի շաղախի երկու շերտով: Առաջինը՝ աւագի միջին խոշորութեան հատիկա-
 չափերով (տրամագիծը՝ 2-3 մմ), իսկ երկրորդը՝ աւագի շատ
 բարակ հատիկաչափերով (Նկար 44): Նոր սուադը քսուել փոքր
 ծեփիչի միջոցով, որի անկիւնները լաւ յղկուած են եղել իսկ
 մետաղական մասը՝ շատ որակով այնպէս, որպէսզի սուադի նոր
 մասը գրեթէ չտարբերուի հնից: Գունաշերտի լրացումները ի-
 րականացուել են բնական հողերից բաղկացած շղարչի թաղանթ-
 ներից, որոնք դրուել են կէտային վիբրացիոն եղանակով, մի
 քանի շերտով այնպէս, որպէսզի գունային նոր երանգը հաւասար-
 րուի պահպանուած հատուածներին ամբողջացնելով պատկերը:
 Վերականգնուած գունային նոր հատուածները ամէն դէպքում
 տարբերուում են բնօրինակից: Այս եղանակով մշակուել են՝ կար-
 միր վերնագգեստը, կանաչ-կապոյտ շապիկը, սրբի վիզը, ձիու
 վիզն ու բաշը (Նկար 45): Ս. Գեւորգի աջ ձեռքում պահած եւ
 բութ մատով դէպի Քրիստոս ուղղուած ձեռքում պահած խաչա-
 փայտի ծայրին ամրացուած խաչը, որ պահպանուել էր միայն
 նրա ստորին հատուածով, ամբողջովին վերականգնուել է (Նկար
 46): Կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքների վերջում,
 որմնանկարը ամրացուել է Paraloid B72 եւ ացետոնի համադրու-
 թեան պաշտպանիչ լուծոյթով:

Նկար 47. Ս. Գեւորգ գորավարը պատկերագրող որմնանկարի վերին մասում պահպանուած որմնագիր արձանագրութիւնը:

Նկար 48. Որմնագիր արձանագրության մանրամասն
մաքրելուց առաջ:

Ս. Գեւորգը պատկերագրող որմնանկարի շրջակայ տարածքը մաքրելու ընթացքում, ի յայտ եկաւ սրբապատկերի աջ վերին հատուածում սուաղի վրայ՝ որմնագիր հայատառ արձանագրութեան տեքստ, որը բաղկացած է 22 տողից: Արձանագրութիւնը գրուած լինելով որմնանկարի նոյն սուաղի վրայ, այն լաւ չի պահպանուել եւ ցաւօք ոչ մի տող ամբողջական չէ (Նկար 47): Հետաքրքիրը այն է, որ որմնագիրը տեքստը սկսել է գրել ընտրելով տառերի բաւական մեծ չափ՝ 5սմ բարձրութիւն եւ հինգերորդ տողից յետոյ, երբ անդրադարձել են, որ ընտրուած տեղը եւ տառերի չափը չի տեղաւորուում պատի տուեալ հատուածում, հետզհետէ, տառերի բարձրութիւնը պակասեցրել են 3 եւ 1,5 սմ-ի: Մէկ ուրիշ հետաքրքիր առանձնայատկութիւն տեսնում ենք 16-րդ եւ 17-րդ տողերի հեռաւորութեան մէջ, որտեղով անցնում է Ս. Գեւորգի որմնանկարի վերին կարմիր շրջադով անցնում է Ս. Գեւորգի որմնանկարի վերին կարմիր շրջանակի հաստութիւնը եւ մնում է դրանից վերեւ ու ներքեւ խախտելով տողերի համեմատաբար կանոնաւոր հեռաւորութիւնը: Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ որմնագրութիւնը

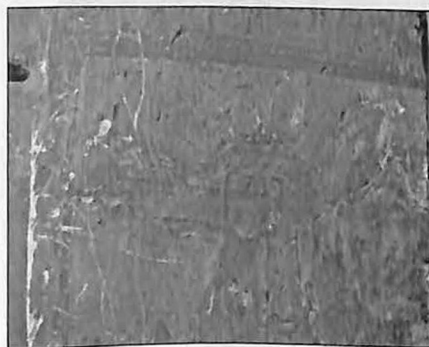
Ժամանակակից է որմնանկարին: Օգտագործուած տառատեսակը շատ գեղեցիկ է, գրուած է խնամքով ու առանց տողատակ գծերի: Սա է հաւանական պատճառը, որ տեքստի տողերը ձախից աջ իջնում են ներքեւ ուստի տառագիրը աջլիկ է եղել: Տեքստը անշուշտ գրաբարով է: Քերականական դարձուածքները, յապաւումները, տառերն իրար հետ համադրելու սկզբունքը եւ գեղարուեստական ճաշակն ու տառերի տեսակը ուսումնասիրելուց յետոյ, յուսանք պարզ կը դառնայ նրա բովանդակութիւնը ու ժամանակաշրջանը: Հակուած ենք ենթադրել, որ այն արուած է որմնանկարը նկարելու հետ միաժամանակ եւ յոյսով ենք նաեւ, որ կը պարզուի որմնանկարի հեղինակի անունը: Ներկայ իրավիճակում արձանագրութեան տեքստը վերծանւում է Հնագիտութեան ինստիտուտի մասնագէտների կողմից:

Նկար 49. Ս. Սարգիս գորավարը պատկերագրող որմնանկարի մաքրման աշխատանքները:

Նկար 50. Ս. Սարգիս գորավարի որմնանկարի նախկինում արուած վերանորոգումները:

Նկար 51. Ս. Սարգիս գորավարը պատկերագրող որմնանկարի մանրամասն:

Նկար 52. Հին անորակ սոււղի հեռացումը:

2014 թվականին իրականացրած վերջին միջամտութիւնը, վերագրւում է Ս. Սարգսին պատկերող որմնանկարի մաքրման եւ մասնակի կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքներին: Այս նպատակով որմնանկարը մաքրուել է մոմավառութիւնից առաջացած իւղային նստուածքներից նախ ացետոնով, որից յետոյ օգտագործուել է թորած ջուր եւ բազիլի թոյլ լուծոյթ (Նկար 49): Ս. Սարգսի որմնանկարը մաքրելուց յետոյ անմիջապէս ի յայտ եկաւ այն փաստը, որ որմնապատկերի դէմքի եւ ձեռքի բնօրինակ հատուածի մեծ մասը ծածկուած է նոր սուաղով, որի վրայ արուել է քսաներորդ դարի վաթսուոնական թուականներին իրականացրած վերականգնման փորձ (Նկար 50): Այս հատուածների սուաղը ի տարբերութիւն մնացած մասերի, որոնց թւում է Ս. Սարգիս ու գլխաւոր խորանի որմնանկարները, դուրս է ցցւում պատի սուաղի մնացեալ հատուածներից ուստի՝ հնարաւոր է, որ այն ծածկւում է դրա տակ գտնուած բնօրինակ որմնանկարը (Նկար 51): Մեխանիկական եղանակով (սրածայր ասեղներ, փոքր մուրճ, լանցետ) հեռացուել են փոքր չափի այն սուաղները (Նկար 52), որոնք բնօրինակ սուասի հետ միեւնոյն հարթութեան մէջ չէին: Բաց է թողնուել սրբապատկերի դէմքի ամբողջական հատուածը:

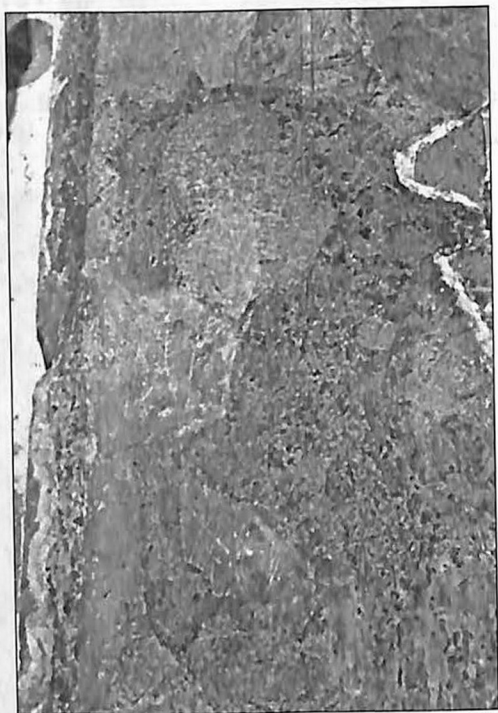

Նկար 53. Տասնհինգ կոպեկանոց մետաղադրամի յայտնաբերումը:

Ս. Սարգսի ու գլխաւոր խորանի Քրիստոսի դէմքերը կը մշակուեն 2015 թվականին ծրագրուած միջամտութիւնների ըն-

Թացքում հայ վերականգնող մասնագետների համագործակցութեամբ: Համեմատաբար նոր սուաղի հեռացումը ի յայտ բերեց, պատի վրայ արուած նախապատրաստական շերտի առկայութիւնը, որը նման է վրձնով անցկացուած պրիմերին: Վերջինս հնարաւորութիւն է տալիս աւելի լաւ կապակցել սուաղը տուֆէ քարերին: Հեռացուած սուաղի լաբորատոր անալիզները հնարաւորութիւն կը տան բացայայտել այս սուաղի առանձնայատկութիւնները: Ս. Սարգսի որմնանկարի ձիու ձախ ոտքի վրայի եւ խորհրդային ժամանակաշրջանում նոր սուաղի հեռացման ժամանակ, ի յայտ եկաւ 15 կոպեկանոց մետաղադրամ, որի ետին մասում դաճուած է 1961 թիւ (Նկար 53): Սուաղի մէջ թողնուած այս մետաղադրամի առկայութիւնը վկայում է այն մասին, որ այդ թուականին կամ դրանից յետոյ կատարուել է վերականգնման փորձ: Փաստ, որը մեր կողմից նախկինում արդէն ակնարկուել էր:

Կիրաւագային բաղադրութեան նոր սուաղի շերտը անց է կացուել երկու փուլով: Առաջինը՝ միջին խոշորահատիկ աւազի ու կրի սուաղով եւ երկրորդը՝ շատ մանր: Սուաղը քսուել փոքր մետաղական ծեփիչով այնպէս, որպէսզի նոր սուաղի մակերեսը կատարեալ հարթ լինի եւ հնին հաւասար: Գունային նոր շերտի իրականացումը արուել է բնական հողի պիգմենտներով կէտային վիբրացիայի տեխնիկայով իրար վրայ դնելով տարբեր շերտեր այնպէս, որպէսզի վերջնական երանգը աւելի թոյլ լինի բնօրինակից եւ լրացնի պատկերի նկարչական յօրինուածքը: Սա մասնաւորապէս վերաբերւում է որմնանկարի ձիու գլխի ու վզի հատուածներին (Նկար 54):

Նկար 54. Ս. Սարգս որմնանկարի մասնակի կոնսերվատիւ վերականգնումը:

Ս. Գեւորգի որմնանկարում դէպի գլխաւոր խորանի Քրիստոս ուղղուած աջ ձեռքը, որի մէջ խաչափայտն է, ամբողջովին վերականգնուել է վերին հատուածով: Մասնակի կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքների ավարտին, որմնանկարի ամբողջ մակերեսը ամրացուել է Paraloid B72-ի ու ացետոնի թոյլ լուծոյթով:

2015 թուականին կը շարունակուեն Լմբատավանքի որմնանկարների կոնսերվատիւ վերականգնման աշխատանքները, որոնք նախատեսուծ են գլխաւոր խորանի եւ Ս. Սարգիսը պատկերող որմնանկարների ամբողջական հատուածները:

ՔՐԻՍՏԻՆ ԼԱՄՈՒՐԻԾՕ

ԱՐԱ ԶԱՐԵԱՆ

Résumé

CONSERVATION DES PEINTURES MURALES DANS
L'ÉGLISE SAINT-ETIENNE DA LMBATAVANK:
NETTOYAGE DES PEINTURES ET DES MURS SANS
ENDUITS

CHRISTINE LAMOUREUX
ARA ZARIAN

Les travaux de restauration sur les fresques du VIIe siècle dans l'abside de l'église Saint-Etienne à Lmbatavank durant la fin de l'été et le début de l'automne 2013 ont fait l'objet d'un long travail de préparation tant pour sélectionner le choix du chantier que pour rassembler les informations, les analyses scientifiques et l'élaboration d'un projet afin d'obtenir les autorisations nécessaires pour effectuer la première phase des travaux.

Une première reconnaissance des lieux a été effectuée durant l'été 2012 par l'arch. Arà Zarian avec Alik Honhannisian et un échantillon d'enduit a été prélevé et analysé (CSG Palladio-Vicenza).

Un bref séjour en juillet 2013 a permis (grâce à l'autorisation du ministère de la culture arménienne) de faire des essais de nettoyage des peintures et le prélèvement d'un échantillon d'enduit peint fait analysé de retour en Italie (CSG Palladio-Vicenza).

Le projet pour la restauration des fresques a pu ainsi être réalisé et approuvé.

Cette première phase a consenti de nettoyer la peinture murale dans de bonnes conditions (un solide échafaudage bien réalisé et garanti par la générosité de Aghasi Aghadjanian qui avait depuis quelque temps déjà fait en sorte que l'électricité soit présente).

Il a donc été possible de prendre connaissance et de vérifier les interventions de restauration précédentes, celles-ci ont été documentées et présentées dans la relation finale de l'intervention et dans le projet pour son complètement.

Durant les travaux, comme concordé à Erevan, nous avons eu la visite du restaurateur Areg Petrossian pour confronter et concorder l'intervention.

L'intervention de septembre 2013 s'est donc limitée au nettoyage des peintures, à leur fixation à base de résine Paraloid B72 en forte dilution, à leur adhésion au support en pierre par injection de produits préparés à base de mélanges minéraux.